



Vanja Kovačić
Split

REUTILIZACIJA RANOKRŠĆANSKIH NADVRATNIKA U DALMATINSKOJ ARHITEKTURI

UDK: 726:27-523](497.583)“652/653“

Rukopis primljen za tisak: 10. 4. 2025.

Klesarstvo i graditeljstvo, Pučišća

Izvorni znanstveni članak

Original scientific paper

Autorica se bavi problemom reutilizacije mramornih i kamenih spolija sakralnog karaktera i njihovom kasnijom upotrebom kao „posvećenog kamena“. Posebno razmatra primjere anepigrafskih ranokršćanskih nadvratnika s tri križa i varijante njihova prekrajanja, kao i dodavanja natpisa i ukrasa u srednjem vijeku prilikom naknadne ugradnje.

Ključne riječi: spoliji; reutilizacija; ranokršćanski nadvratnici; križ; Dalmacija

Arheološka istraživanja i usporedne metode urbanističke analize posljednjih su desetljeća u Dalmaciji donijela iznimne spoznaje o rasteru i prostornom obuhvatu utvrđenih gradova i njihovih prigradskih četvrti. Urbane cjeline dugog trajanja poput Splita i Trogira, Solina i Staroga Grada, za koje nije u potpunosti definiran perimetar ni stratigrafija u svim vremenskim razdobljima, stalno dopunjuju „slijepe“ dijelove povijesne karte novim arhitektonskim sklopovima kao i infrastrukturnom opremom iz ranih stoljeća. Trajanje građevnih struktura i njihova neujednačena slojevitost potaknuti su uzrocima različite naravi, što je ujedno izazvalo zahtjevne preinake, promjenu hijerarhije i namjene prostora, te brisanje starije arhitekture i adiciju novih dijelova grada.

Jedan su od pokazatelja promjena unutar urbanog tkiva razni su spoliji, često upotrijebljeni kao običan građevni materijal, u drugim slučajevima s iskazanim jasnim stavom sredine prema spomenicima poganskog karaktera. Na njima se rađiraju tekstovi ili su naglavce okrenuti u znak nepoštovanja starijih vjerovanja. Korištenje ranokršćanskih spolija u srednjovjekovnim crkvama odaje nakanu za isticanjem kontinuiteta s kršćanskim vjerovanjima kasne antike. Ranosrednjovjekovni graditelji, vjerojatno po zahtjevu svojih naručitelja, često koriste spolij s križem kao element posvete crkava, gotovo na razini pseudorelikvije, koji ugrađuju u podanak oltara (Sv. Barbara u Trogiru, Sv. Juraj kod Nerežišća, Sv. Kuzma

< *Kuća Casolini-Lozić-Vusio s istočne strane Vestibula (srušena 1920.)*

i Damjan nad Straževnikom, Sv. Tudor kod Nerežišća) ili u začelje apside (Sv. Nikola u Trogiru).

Bez obzira na to jesu li ti fragmenti vidljivi oku vjernika ili su položeni u temelje građevine, oni imaju značenje posvećenog kamenja. Iako su već ranije u košari oltarnog ciborija trogirске stolnice zamijećene ugrađene ploče antičkog mramora, detaljnim istraživanjem otkrivene su ukrašene grede i pluteji jer su one ranije reutilizirane u nekadašnjoj predromaničkoj oltarnoj pregradi, da bi u romaničkom ciboriju doživjele još jednu preinaku unutar svetišta.¹ Profilirani vijenac nad donjim redom stupića ciborija izrađen je od mramornih komada dugih oko 130 cm, koji su na gornjoj plohi ukrašeni pleternim ornamentom preklapljenih lukova te mrežom kružnica i rombova. Reljef je naknadno stanjen zbog boljeg nalijeganja ploča pri montaži košare ciborija.

Stoga kameni ures svetišta treba sagledavati u prvom redu kroz simboličku razinu posvećenog mjesta i obreda kojem kreira uzvišeni okvir. To nije samo izvor poluprerađenog mramora pogodan za ponovno korištenje, već se kamen u neposrednoj blizini svetih relikvija poistovjećuje sa samim sakralnim mjestom. Nadovezujući se na riječi opata Sugera *ipsis sacratibus lapidibus tanquam reliquiis deferremus*, Robert Ousterhout je na monumentalnim primjerima crkve Kristova groba u Jeruzalemu i opatijske crkve Saint-Denis razradio misao „to respect the very stones, sacred as they are, as though they were relics”.²

Ranosrednjovjekovni pluteji oltarnih pregrada često se upotrebljavaju kao menze oltara kasnijih crkava poput Sv. Andrije na Čiovu, Sv. Bartula na Resniku i Sv. Teodora u Okrugu.³

Ploče kanceluma ugrađuju se i kao lunete nad ulaznim vratima crkve (Omišalj na Krku, Gradac kod Drniša),⁴ koriste se u formiranju oltara mučenika⁵ i u gradnji

¹ V. Kovačić, „La cattedrale di Trogir. Contributi alla stratigrafia dell’area presbiteriale”, u: *Architetture del sacro nel bacino adriatico. Figure, forme e liturgie della cristianizzazione ed evangelizzazione dal IV al XIII secolo*, uredio Maurizio Tagliaferri, *Atti del XXX Convegno del Centro Studi e Ricerche Antica Provincia Ecclesiastica Ravennate*, Adria, 23-24 settembre 2009 (2011.), 120, sl. 9, 11 a-b.

² R. Ousterhout, „Architecture as Relic and the Construction of Sanctity: The Stones of the Holy Sepulchre”, *The Journal of the Society of Architectural Historians*, vol 62, No. 1 (Mar. 2003), 20. O funkciji posvećenog kamenja starijih crkava kao pseudorelikvija ranije donosi I. Fisković u: „Ranokršćanski križevi u srednjovjekovnim crkvama.“ *Opuscula archaeologica* 23-24, Zagreb 2000., 237-250. Sličnu tezu zastupa i Ivo Babić u: „Spolije na tlu ranosrednjovjekovne Hrvatske”, *SHP* III/33, Split 2006., 102.

³ I. Babić, „Crkva sv. Andrije na Čiovu”, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji (=PPUD)* 35, Split 1995., 214; R. Bužančić, „Plutej iz crkve sv. Bartula na Resniku”, *Klesarstvo i graditeljstvo* 27, No. 1-2, Pučišća 2017., 23-37. Bužančić raspravlja o primjerima ugradnje predromaničkih ulomaka u svetišta u doba posttridentinske obnove zbog potrebe za precioznom materijalom i kao memorija na ranije crkve.

⁴ M. Skoblar, „Prilog proučavanju ranosrednjovjekovne skulpture na otoku Krku”, *Starohrvatska prosvjeta (= SHP)* III/33, Split 2006., 62-63; T. Marasović, *Dalmatia Praeromanica III*, Ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji, Korpus arhitekture srednje Dalmacije, Split – Zagreb 2011., 27-30, sl. 24.

⁵ C. Fisković, „Novi nalazi u splitskoj katedrali”, *Bulletin JAZU*, god. VI, br. 2, Zagreb 1958., 85; *Hrvati i Karolinzi*, II, kat. III. 22. (T. Burić), Split 2000., 134.

grobница istaknutih crkvenih prelata poput nadbiskupa u splitskoj stolnici.⁶ Na crkvi sv. Duha u Komolcu nad sjevernim je vratima uzidan fragment ciborija s prizorom Samsona u borbi s lavom.⁷

Za grobnicu sv. Ivana Trogirskog u istoimenoj kapeli trogirske katedrale korištene su mramorne ploče i stupovi iz raznih crkava u gradu i okolici. Ivan Lucić, kao operarij katedrale, donosi detaljno svjedočanstvo o porijeklu mramora, kao i imena darovatelja iz redova trogirskoga plemstva.⁸ To je svojevrsni katalog prinoša trogirskoj stolnici iz bogato opremljenih crkava na području biskupije.

Predromanički zabat oltarne pregrade isticao se oblikom i znakom križa pa je često sekundarno ugrađivan nad ulazom u crkve i samostane. Ističe se na pročelju renesansne crkve sv. Nikole na Čiovu, koja je zavjetna crkva supružnika Dragač.⁹ Ranije su zabati označavali ulaze u groblje uz samostan sv. Stjepana pod borovima na Sustipanu u Splitu i u dominikanski samostan sv. Marije Milosne u Bolu na Braču. Oba su zabata muzealizirana, a prvi je zamijenjen kopijom.¹⁰ U unutrašnjosti Gospine crkve na Poljudu u Splitu, luk oltarne pregrade označava ulaz iz svetišta u sakristiju.¹¹

Istaknuti primjer reutilizacije rimskih sarkofaga na kojima se priklesavaju i dodaju novi reljefi jest sarkofag priora Petra u peripteru splitske katedrale na kojem se uz središnji ranokršćanski križ u medaljonu, sa strana pridodaju polja s predromaničkim ukrižanim ljljanim i kasnije natpis.¹²

U Trogiru je u predvorju crkve sv. Marije na trgu, nad kojim je podignuta renesansna crkva sv. Sebastijana, pronađen rimski sarkofag s naknadno uklesanim predromaničkim križem pod arkadom. Središnje upušteno polje na mjestu radirane tabule ansate ukrašeno je križem kao simbolom Uskrsnuća. Tordirani stupići nose luk porubljen astragalom pod kojim je glatki križ proširenih krakova.¹³

⁶ G. Nikšić, „Kor splitske katedrale”, *PPUD* 40, Split 2005., 286-288, 292-295.

⁷ M. Jurković, „Prilog određivanja južnodalmatinske grupe predromaničke skulpture”, *SHPIII/15*, Split 1985., 190; I. Žile, „Predromanička skulptura s otoka Lokruma, Rožata i Komolca u Rijeci dubrovačkoj”, *SHPIII/21*, Split 1991. (1995.), 152. Predmet ovog rada nije precizna datacija i stilska analiza fragmenta, već odabir i oblici reutilizacije.

⁸ I. Lucić, *Povijesna svjedočanstva o Trogiru II*, Split 1979., 1033-1037.

⁹ T. Burić, „Predromanička skulptura u Trogiru”, *SHPIII/12*, Split 1982., 139.

¹⁰ Sustipanski zabat prebačen je 1958. godine u fundus Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu. Bolski je zabat bio ugrađen na obodnom zidu samostana iznad ulaza u kula sve do kasnih 60-tih godina kada se uređuje muzejska zbirka.

¹¹ Ž. Rapanić, „Ranosrednjovjekovni latinski natpisi iz Splita”, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 65-67/1963-1965 (1971.), 291; N. Jakšić, „Reljefi Trogirske klesarske radionice”, *SHP III/26*, Split 1999., 277.

¹² F. Bulić – Lj. Karaman, *Palača cara Dioklecijana u Splitu*, Zagreb 1927., 199, sl. 84 (reprint *Ex libris*, 2006.); Ž. Rapanić, „Dva splitska ranosrednjovjekovna sarkofaga”, *Arheološki radovi i rasprave* 8-9, Zagreb 1982., 241-243, T. I, sl. 2.

¹³ V. Kovačić, „Epitaf sa zagovorom Dobrom pastiru. Prijedlog za sarkofag trogirskog biskupa Ivana”, *Scripta in honorem Igor Fisković*, Zbornik povodom sedamdesetog rođendana, ed. Miljenko Jurković, Predrag Marković, *Dissertationes et monographie* 7, Zagreb – Motovun 2015., 99.



Ranokršćanski nadvratnik iz crkve sv. Ivana u Trogiru

Posebnu grupu čine kasnoantički crkveni nadvratnici koji se u srednjem vijeku koriste u reduciranim dimenzijama i s pridodanim natpisom. Slijedi primjer transformacije i prilagodbe jednog trogirskog kamenog nadvoja koji je odraz pregradnje i redukcije same sakralne građevine koja je iz ranokršćanske građevine smanjena na predromaničku i kasnije romaničku crkvu. Prigodom uređenja pločnika crkve sv. Ivana Krstitelja u Trogiru 2007. godine otkriven je monumentalni kameni nadvratnik (166 x 56 x 18 cm).¹⁴ Bio je korišten kao nadgrobna ploča bliže sjevernom zidu crkve, te ugrađen s donjom stranom kao hodnom površinom. Na njoj je naknadno bila urezana skraćena SN (*sepulchrum nescio* = nepoznati grob) sa zrcalno okrenutim slovom N. Prilikom čišćenja gornje površine otvorila su se tri konkavna udubljenja odnosno rupe za stožer nekadašnjih vrata, koje su bile zapunjene vezivom, a na bočnoj strani pojavili su se urezani križevi i ostaci natpisa. Vjerojatno je prilikom ugradbe u pločnik crkve nadvratnik stanjen pa je donja strana poravnata i odstranjen je nekadašnji zub (*batuda*). Odrezane su donje haste križeva i dijelom uništen drugi red natpisa. Također je nadvratnik skraćen na lijevoj strani sve do haste, jer je izvorni trebao biti širok kao i na desnoj strani. S lijeve strane bila su dva udubljenja za stožer vrata: jedno koje je odgovaralo prvom otvoru u osi bočnih križeva (raspon svijetlog otvora, od jednog je do drugog stožera vratnica 130 cm) i drugo izrađeno po reutilizaciji nadvratnika za neka uža vrata (raspona 110 cm). Izvorna dužina nadvratnika, ako se rekonstruira početni križ i dio ravnog bloka, iznosila bi 186 cm. Zbog oštećenja i degradacije natpisa ne možemo pouzdano utvrditi je li riječ o kanonskom kršćanskom tekstu ili o formuli dedikacije i zaziva. Izvjesno je da u sljedećoj upotrebi dobiva sepulkralnu namjenu. Radi se o iznimno rustičnom natpisu, nesustavnih grafijskih odlika, više ugubenom nego uklesanom u kamen, neujednačenih i iskrivljenih slova od kojih

¹⁴ Nadvratnik je prenesen u sjeverozapadnu apsidiolu crkve sv. Marije.

je samo slovo A nešto pravilnije sa slomljenom antenom. Zsigurno je u pločniku već zatečen prilikom obnove i skraćivanja crkve po projektu Ćirila M. Ivekovića (1900. – 1903.) koja je tek realizirana 1935.-36. pod vodstvom konzervatora Ljube Karamana. Budući da tom prilikom ploča nije izvađena, nije uočen ni natpis na njezinoj čeonj strani. Manje ulomke s predromaničkom dekoracijom Karaman je ugradio s unutrašnje strane pročelja crkve sv. Ivana kako bi ih sačuvao od otuđenja.¹⁵



Rupe za stožer vrata na nadvratniku iz crkve sv. Ivana u Trogiru

Trogirski fragment svjedoči o mijenama kasnoantičkog nadvratnika koji je bio izvorno uzidan na ranokršćanskoj crkvi sv. Ivana,¹⁶ njegovoj predromaničkoj upotrebi kada se nadvratnik skraćuje po širini i ispunja natpisom te konačnoj reutilizaciji za nadgrobnu svrhu u pločniku romaničke crkve. Stoga je ne smatramo samo masivnom pločom koja se ističe vrsnoćom materijala, već se radi o nadvratniku sakralnog značaja koji se permanentno osnažuje novom posvetom.

Fragment ranokršćanskog nadvratnika sa središnjim križem i zazivom za pomoć (*Spasi slugu svog, Bože moj, koji se u Te uzda*. Ps 86,2) bio je uzidan na vanjštini apside kasnosrednjovjekovne crkve sv. Nikole u Trogiru.¹⁷ Pripada drugom tipu tzv. epigrafskog nadvratnika koji sadrži molitve za spas duše ili očuvanje zajednice (Salona, Manastirine). Kombinacija središnjeg reljefnog križa i bočnih uklesanih križeva uz natpis *Emanuel* (Bog s nama) nalazi se na ranokršćanskom nadvratniku iz Kaštel Sućurca.¹⁸

¹⁵ Ljubo Karaman temeljno je konzervatorsku poduku dobio od don Frane Bulića koji je historičistički pristup u prezentaciji spolija koristio u sredinama poput Trogira i Omiša gdje nije postojao lokalni muzej. Kako su slabo čuvani kameni grbovi često bili cilj sakupljača i trgovaca umjetninama, stav ondašnjih konzervatora bio je da ih je bolje ugraditi u spomenik ili objesiti na teško pristupačnim mjestima kako se ne bi zagubili. Stručan i operativan pristup na zaštiti heraldičke građe odaje dvorište trogirске gradske vijećnice, javne zgrade i župna crkva u Omišu, kao i manje sredine poput Nerežišća na Braču gdje su umetnuti u obodni zid nekadašnje komunalne palače. Jedan od recentnih primjera takvog pristupa jest i rekonstrukcija kuće Ivce Crnogorca u Buličevoj ulici u Splitu pod nadzorom konzervatora Gorana Nikšića.

¹⁶ V. Kovačić, „Prilozi za ranokršćansku topografiju Trogira”, *Diadora* 15, Zadar 1993., 291-309. Perimeter apidalnog dijela i južnog zida istražila je autorica ovih redaka 1987. i 1989. V. Kovačić, *Koludrice na zidinama grada, Benediktinski samostan sv. Nikole u Trogiru*, Split 2019., 148-157.

¹⁷ V. Kovačić, „Riznica urbane arheologije unutar samostanskih zidina”, *Benediktinski samostan sv. Nikole u Trogiru, Duhovnost i kultura u okrilju Virgines Dei*, Zbornik radova prigodom 950. obljetnice utemeljenja, priredili V. Kovačić, o. Jozo Milnović osb, Trogir, prosinac 2014., 81-82. Fragment je danas izložen u samostanskoj zbirci.

¹⁸ D. Kečkemet, *Kaštel-Sućurac*, Split 1978., 41; N. Cambi, „Sućurac u antici”, *Zbornik znanstvenog skupa Kaštel-Sućurac od prapovijesti do XX. stoljeća*, Kaštel-Sućurac 1992., 53, T. II, 6.



Dio ranokršćanskog nadvratnika ugrađen u zid svetišta crkve sv. Nikole u Trogiru



Tekst psalma na nadvratniku iz crkve sv. Nikole u Trogiru

Pojedinačni ranokršćanski križevi uzidani u nadtemeljnomo zidu i pročeljima srednjovjekovnih kuća u Trogiru i Splitu imaju funkciju zaštite kuće, a nastaju dezintegracijom većih blokova poput nadvratnika i poklopaca sarkofaga. Posebno ističemo križeve uzidane u temelju kuće na jugozapadnom uglu Budislavićeve ulice i Ulice M. Gupca te na drugom uglu iste kuće anagrafske oznake M. Gupca 23. Radi se o ranokršćanskom nadvratniku koji je razbijen na pojedine križeve koji su potom ugrađeni kao posveta temelja kuće.¹⁹

Uz vrata bazilike urbane u Saloni odnosno salonitanske katedrale, što iz nartekse vode u sjeverni brod crkve, bio je nadvratnik s tri urezana križa bez natpisa, naknadno skraćen za jedan križ zbog sužavanja vrata.²⁰ Osim na Episkopalnom

¹⁹ I. Babić, „Starokršćanski ulomci u Trogiru”, *PPUD* 25, Split 1985., 33-35.

²⁰ F. Bulić, „Scavi nella basilica episcopalis urbana a Salona durante l' a. 1902”, *Bull. dalm.* 26,

kompleksu, nadvoji s tri jednostavna križa pronađeni su kod salonitanskih ceterijalnih bazilika na Kapljuču, Manastirinama i na Marusincu, kao i prilikom nedavnih istraživanja u vrtu samostana sv. Rafaela u Solinu.²¹

Taj tip anepigrafskog nadvratnika ponavljanjem križa simbolizira trijumfalni himan rane liturgije s trostrukim zazivom *Sanctus*. Invokacija u slavu Božju započinje znakovnim Ter-Sanctus, a ulazak i izlazak iz crkve zatvara liturgijski ciklus i molitvu vjernika.²² U Nepotovoj ulici 6 u Splitu ugrađen je stepenasto profilirani nadvratnik na romaničkoj kući s dva reljefna križa.²³ Nadvratnik je na lijevoj strani prelomljen i prilagođen novim vratima tako da mu nedostaje treći, lijevi križ, a na desnoj je strani sačuvan do ugla (duž. 134 cm, vis. oko 28 cm, rekonstruirana duž. 220 cm).²⁴ Križevi s trokutasto proširenim krajevima naglašeni su uokvirenom kasetom koja ih ističe u odnosu na profilirani nadvoj. Žljebovi po sredini krakova završavaju reljefno istaknutim trokutom, a sjecište je naglašeno kvadratićem, što je česta tipologija u salonitanskoj arhitektonskoj plastici, kao i na skulpturi bračke provenijencije.²⁵ Poriijeklo je ovog nadvratnika reutiliziranog u Splitu upitno, pa ne smijemo isključiti mogućnost da je donesen iz Salone koja je bila vrelo već gotovih klesarski obrađenih elemenata, bogati „majdan” mramora za katedralu, natpisa i križeva za zaštitu kuće i ukućana.



Ranokršćanski nadvratnik na romaničkoj kući u Nepotovoj ul. 6 u Splitu (foto Ž. Bačić)

1903., 34-36; J. Jeličić, „Narteks u ranokršćanskoj arhitekturi na području istočnog Jadrana”, *PPUD* 23, Split 1983., 8-9; *Salona I, Catalogue de la sculpture architecturale paléochrétienne de Salone*, Collection de l'École française de Rome 194, ur. N. Duval, E. Marin i C. Metzger, Rome – Split 1994., 11, cat. I.a.15.

²¹ J. Mardešić, „Salonitanske nekropole”, *Opuscula archaeologica* 27, Zagreb 2003., 509.

²² B. Škunca, „Znak i simbol kao temeljni izraz u liturgiji”, *Služba Božja* 17, No. 2, Makarska 1977., 98-105.

²³ C. Fisković, „Romaničke kuće u Splitu i u Trogiru”, *SHP* sv. 2, Split 1952., 159, 166, sl. 20.

²⁴ Na monolitnom nadvratniku s profilacijom izrađen je ugao odnosno okret koji se u klesarskoj terminologiji naziva *voltatesta*. Slično oblikovanje primijenjeno je na ranokršćanskom okviru vrata s kasnoantičkog sklopa na Mirju kod Postira. Usp. V. Kovačić, „Mirje – kasnoantički cenobj na Malom brigu iznad Postira”, *PPUD* 45 (Cambijev zbornik II.), Split 2019., 85. Ovo jednostavno rješenje profiliranih otvora primjenjuje se kao klesarsko pravilo u renesansi i baroku.

²⁵ Po tipu križa sličan je nadvratniku s Kapljuča. Usp. J. Brondsted, E. Dyggve, *Recherches à Salone I*, Copenhagen 1928., 46, fig. 34, 85, 86; N. Duval et alii, *op. cit.* (bilj. 20), 5, pl. IV, I.a.3.

Otok Brač, kamenarsko središte Srednje Dalmacije, ne poznaje ranokršćanske nadvratnike s tri križa, već raskošnije primjere sa središnjim reljefnim križem i viticom poput onog na ulazu u povaljsku baziliku.²⁶ Drugi tip nadvratnika s Kristovim monogramom pronađen je u više varijanti na kasnoantičkom cenobiju na lokalitetu Mirje kod Postira.²⁷ Stoga na predromaničkim bračkim crkvicama nema reutilizacije nadvratnika s trostrukim uklesanim križem i tek s pojavom romanike ponovno se izrađuje reljefni križ sred nadvratnika.



Detalj ranokršćanskog nadvratnika s križevima na srušenoj kući Casolini-Lozić-Vusio u Splitu

Klasičan ranokršćanski nadvratnik s tri znaka križa bio je reutiliziran na ulazu u prizemlje nekadašnje kuće Casolini-Lozić-Vusio na uglu Vestibula i zida temenosa splitske Palače. Kuća je već u 19. st. bila u planu za rušenje prilikom purifikacije Dioklecijanova mauzoleja, ali je to provedeno tek 1920. godine nakon popravka kupole Vestibula.²⁸ Vjerojatno je preuzet s neke nepoznate ranokr-

²⁶ D. Domančić, „Povlja”, u: J. Belamarić et alii, *Ranokršćanski spomenici otoka Brača*, Split 1994., 19; J. Jeličić Radonić, „Povlja”, isto, 23.

²⁷ V. Kovačić, *op. cit.* (bilj. 24), 81-85.

²⁸ S. Piplović, „Purifikacija i uređivanje istočnog temenosa Dioklecijanove palače u 19. stoljeću”, *PPUD* 45 (Cambijev zbornik II.), Split 2019., 400-403.

šćanske crkve kako bi apotropejska snaga križa trajno štitila ukućane i one koji ulaze u kuću. Memorijalni značaj nadvratnika nestaje s diskontinuitetom mjesta i funkcije crkve, a snaga znaka križa isključivo je namijenjena protiv zlih utjecaja s ciljem sprečavanja neke opasnosti.²⁹ Sličan je primjer nadvratnik s tri ranokršćanska križa upisana u krug odnosno vijenac, a ugrađen je u vrata stambene kuće u Novigradu.³⁰



Ranokršćanski nadvratnik sa stražnje strane ulaza u Nepotovu ul. 1 u Splitu

U široj okolici grada Splita na srednjovjekovnim crkvicama ugrađuju se već postojeći starokršćanski nadvratnici s tri križa. Tako je pored ostataka crkve sv. Izidora na Sućidru pronađen nadvratnik nešto šireg raspona, prilagođen užim vratima srednjovjekovne građevine.³¹

U svetištu predromaničkog sloja crkve Sigurate u Dubrovniku zatečen je ranokršćanski nadvratnik s uklesanim križevima ugrađen za bazu oltarne pregrade. Kameni nadvoj bio je naopako okrenut sa skraćenom hastom križeva, dok su žljebovi za vratnice poslužili za ulaganje pluteja.³²

²⁹ Nismo uspjeli saznati je li nakon rušenja kuće nadvratnik muzealiziran. Srednjovjekovni Split koji se razvio unutar kasnoantičke Palače sačuvao je raznolike primjere ugradnji ranokršćanskih spolija. Na romaničkoj kući u Nepotovoj ulici br. 1 (Villa Nepos Hotel) ugrađen je nadvratnik s križevima na začelju lučnih vrata prizemlja. Treba napomenuti da su na vanjštini kuće ugrađeni fragmenti rimskih natpisa, a u unutrašnjosti ranokršćanski fragment s križevima.

³⁰ B. Migotti, "Dekorativna ranokršćanska plastika jaderskog i salonitanskog područja. Temeljne osobine i međusobne razlike", *Diadora* 13, Zadar 1991., 296, T. IV, 3.

³¹ T. Marasović, *Dalmatia Praeromanica* 3, Split – Zagreb 2011., 410; M. P. Flêches-Morgues et alii, „Catalogue des sculptures du haut Moyen Age du Musée archéologique de Split”, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 85, Split 1992., 297-306.

³² Ž. Peković, I. Žile, *Ranosrednjovjekovna crkva Sigurata na Prijekom u Dubrovniku*, Split 1999.,



Baza oltarne pregrade u crkvi Sigurati u Dubrovniku izrađena od reutiliziranog nadvratnika

Kod predromaničke crkve na lokalitetu Crkvina u Koljanima Gornjim, prvobitno ranokršćanski nadvratnik naknadno je ukrašen troprutim polukružnim arkadama u dubokom reljefu. Na krajevima je sačuvana izvorna geometrija bloka s urezanim ranokršćanskim križevima trokutasto proširenih krakova, a na sredini u novoj dekorativnoj obradi isti takav križ porubljen je oblim štapom.³³



Nadvratnik s lokaliteta Crkvina u Koljanima (foto Z. Alajbeg)

Utjecaj kasnoantičke kompozicije odražava se i na predromaničkom nadvratniku crkve sv. Barbare u Trogiru gdje su tri križa isprepletena pleternim motivima, rozetama i stiliziranim simbolima i strukturirani poput srednjovjekovnih tkanja. Ritmiziranje križeva i rozeta reminiscencija je na kasnoantičke nadvratnike poput onog iz južne crkve na Marusincu na kojem se izmjenjuju križevi i rozete, a središnja je Kristov monogram u obliku jednostavnog kotača.³⁴

Križ je znak Spasenja koji pruža zaštitu kući i obitelji od zla pa se ugrađuje ne samo na vanjštini već i u unutrašnjosti doma. Već smo skrenuli pozornost na takav primjer u Nepotovoj ulici u Splitu, a pred više godina je A. Plosnić Škarić prigodom analize srednjovjekovnog bloka Andreis u Trogiru zamijetila sličan primjer. U kuli Andreis na trgu iza Osnovne škole uzidan je srednjovjekovni nadvratnik s tri križa.³⁵ Na njemu je natpis: † S(ancta) † CRVX † TV NOS † SAL(vas). Nad-

20, 33; I. Fisković, „Ranokršćanski križevi u srednjovjekovnim crkvama“. *Opuscula archaeologica* 23-24, 1999.-2000., 245-246.

³³ A. Milošević, *Arheološka topografija Cetine*, Split 1998., 95; *Hrvati i Karolinzi*, II., kat. IV. 151 (T. Burić), Split 2000., 269.

³⁴ R. Bužančić, „Predromanička pregradnja crkve sv. Martina u Trogiru“, *PPUD 35* (Petriciolijev zbornik I.), Split 1995., 244; *Salona I, Catalogue de la sculpture architecturale paléochrétienne de Salone*, Collection de l'École française de Rome 194, ur. N. Duval, E. Marin i C. Metzger, Rome – Split 1994., cat. I.a.8, pl. V.

³⁵ A. Plosnić Škarić, „Blok Andreis u Trogiru“, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 31, Zagreb 2007., 15, 17.



Trogir, ranokršćanski nadvratnik iz kule Andreis (foto Ž. Bačić)

vratnik (duž. 103 cm, vis. 17. cm) ugrađen je na sjevernom zidu neposredno iznad konzola prizemlja, u razini međukatne konstrukcije, gdje su danas smještene stepenice za prvi kat. To je zadnja ugradnja nadvoja koji je preživio više reutilizacija. Danas se na nadvratniku uočava pet križeva – prošireni završetak jedne haste na početku, drugi kao *lettera distinguens* između *Sancta* i *crux*, treći iza riječi *crux*, četvrti na kraju ispred *salvas* i ostatak desnog trokuta antene na desnom kraju. Najširi je križ na sredini iza riječi *crux* pa bi on mogao biti izvorni ranokršćanski znak kojem su u srednjem vijeku pridodani manji križevi sa strana što ritmiziraju natpis. To upućuje na postojanje srednjovjekovne crkve koja koristi nadvratnik starije građevine, a pokazatelj je razgradnje i nadopuna određene strukture. U kasnijem vremenu došlo je do priklesavanja lica s natpisom za žlijeb vratnica kojim su presječene antene križeva, a posljednjom reutilizacijom naglašava se snaga znaka i ponovno ga se ugrađuje u zid s jasnom porukom Spasenja.

U trogirskoj ranoj romanici pojavljuju se nadvratnici s formulom blagoslova: PAX (h)UIC DOM(uiet omnibus habitantibus in ea) CUM SPIR(ito t)U(o).³⁶ Radi se o dva dijela nadvratnika ukrašena palmetama i cvijećem s natpisom na gornjoj istaknutoj traci. U Evanđelju po Luki (10, 5) navodi se: „Kad dođete u koju kuću, najprije recite: Mir kući ovoj!”, dok u Matejevu evanđelju (10, 12) stoji: „Ulazeći u kuću, zaželite joj mir”. Središnji dio natpisa nedostaje, a vjerojatno se dijelom poklapa sa: *Pax huic domui et omnibus habitantibus in ea: pax ingredientibus etegredientibus. Alleluia*. Na kraju je završni tekst molitve Očenaša: ... *et cum spirito tuo*.

Monolitni nadvratnici vrijedna su kamena građa pa se često koriste za srednjovjekovne crkve uz sekundarno uklesavanje natpisa poput onog s nekadašnje crkve sv. Ivana Evanđelista na splitskom Marjanu. Na njemu je između križeva natpis: (I)NTRANTI † (b)VS PAX ORA †.³⁷

³⁶ Fragmenti su uzidani u kući anagrafske oznake Lucićeva 10. F. Radić, „Ulomak nadvratnika sa natpisom i uresom hrvacko-bizantskoga sloga u Trogiru”, *Viestnik Hrvatskoga arheološkog društva* (dalje *VAHD*), XIV/, 1892., 16-17; T. Burić, „Predromanička skulptura u Trogiru”, *SHP* III/12, Split 1982., 129, T. II, 4.

³⁷ A. Duplančić, „Crkva sv. Ivana Evanđelista na splitskome Marjanu”, *VAHD* 102, Split 2009., 158-160; T. Marasović, *Dalmatia Praeromanica* 3, Split – Zagreb 2011., 377.



Nadvratnik iz crkve sv. Ivana Evanđelista na Marjanu

Luk oltarne pregrade uzidan nad vratima crkve sv. Trojice na Poljudu koristi istu formulu s obrnutim redoslijedom: EXIENTIB (us pax) † INTRANTIBUS PA(x).³⁸ Križ je os simetrije od kojeg počinju obje riječi pa je riječ *exientibus* uklesana zdesna nalijevo. Slično značenje imala je mramorna oltarska menza iz crkve sv. Ivana u Sutivanu na Braču. Prag predromaničke crkve ležao je iznad nekadašnjeg stola Gospodnjeg pa vjernici pristupajući u crkvu i izlazeći iz nje hodaju preko ranokršćanskog oltara ranije trikonhalne crkve sv. Ivana.³⁹

Raskošni mramorni primjer nadvratnika s tri križa račvastih završetaka s nakanadno urezanim natpisom potječe sa crkvice sv. Julijane koja je nekad bila sagrađena uz zapadni zid Dioklecijanove palače u današnjoj Marulićevoj ulici u Splitu. Natpis iz konca 11. st. spominje donatore đakona Dobru i njegovu subraću.⁴⁰

Nadvratnik s urezanim ranokršćanskim križevima proširenih krakova iz Gospine crkve u Biskupiji na Šipanu bio je reutiliziran u srednjovjekovnoj pregradnji i korišten kao nadvoj renesansne kapele. Postojanje dva križa umjesto tri svjedoči da je bio skraćen na potrebnu širinu i zasječen u prslonu na dovratnike.⁴¹ Prikazani primjeri jasno svjedoče da se posvećeni nadvratnici ne odbacuju, već se podižu i uspravljaju kroz srednji vijek i u ranom novom vijeku.

Kasnoantički se nadvratnici s tri križa unatoč razgradnji ponovno postavljaju u sakralnom prostoru u raznim varijantama, počevši od nadvoja i praga crkvenog

³⁸ T., J., M. Marasović, *Crkva Sv. Trojice u Splitu*, Split 1971., 10; T. Marasović, „Regionalizam u ranosrednjovjekovnoj arhitekturi Dalmacije”, SHP, ser. III, 14, Split 1984., 145; A. Piteša, *Ranosrednjovjekovni kameni spomenici u Arheološkome muzeju u Splitu*, Split 2012., kat. br. 39, 82.

³⁹ V. Kovačić, „Sutivan”, u: J. Belamarić et alii, *Ranokršćanski spomenici otoka Brača*, Split 1994., 64. Menza je izložena u Muzeju otoka Brača u Škripu.

⁴⁰ Lj. Karaman, *Natpis đakona Dobre iz vremena hrvatske narodne dinastije*, Split 1931.; Ž. Rapanić, „Ranosrednjovjekovni latinski natpisi grada Splita”, *VAHD* 65-67, Split 1963.-65., 278-279; V. Delonga, *Ranoromanički natpisi grada Splita* (predkomunalno doba splitske prošlosti), Split 1997., 16-17; M.-P. Flèche Mourgues et alii, „Catalogue des sculptures du haut Moyen-Age du Musée archéologique de Split”, I.; *Starohrvatski Solin*, Disputationes Salonitanae IV, Radovi znanstvenog skupa u povodu 100. obljetnice utemeljenja „Bihaća – hrvatskog društva za istraživanje domaće povijesti” (Split 1894.), *VAHD* 85, Split 1993., 243, Tab. VIII, IV. 11; A. Piteša (op. cit. 35), kat. br. 34, 71.

⁴¹ I. Fisković, „Bilješke o starokršćanskim i ranosrednjovjekovnim spomenicima na otoku Šipanu”, *PPUD* 18, Split 1970., 19.

portala do baze oltarne pregrade. U sekundarnoj upotrebi ugrađuju se i nad kućnim vratima, na njihovu začelju i temeljnim zidovima s nakanom trajne zaštite doma i ukućana. Izvorni ranokršćanski nadvratnici s jednostavno usječenim znakovima križa u novoj medijevalnoj reutilizaciji nadopunjuju se epigrafskim i ornamentalnim sadržajem, uvijek na razmeđu između vanjštine i nutrine kako u arhitekturi tako i u duhovnoj sferi. Psalmistički tekstovi zahvale i slavljenja Spasitelja uoči Cvjetnice promiču poruku o vratima hrama: „Podignite vrata, nadvratnike svoje, dižite se, dveri vječne, da unide Kralj slave” (Ps 24,7).

THE REUTILISATION OF EARLY CHRISTIAN LINTELS IN DALMATIAN ARCHITECTURE

S u m m a r y

This article discusses the issue of the reutilisation of stone and marble spolia of a religious nature and their later use as “consecrated stone”. Examples are given of anepigraphic Early Christian lintels with three crosses and various ways in which they were recut, with the addition of inscriptions and ornaments in the Middle Ages during subsequent incorporation.

A special group is formed of Late Antique church lintels that were used in reduced dimensions and with added inscriptions in the Middle Ages. During work on the paving of the Church of St John the Baptist in Trogir in 2007, a monumental stone lintel with three crosses was discovered, in use as a tombstone. The lower arms of the crosses were cut off and the second line of the inscription was partially destroyed. Because of the damage to and degradation of the epigraph it cannot be reliably ascertained whether it is a canonical Christian text or a formula of dedication and invocation that is concerned. The inscription is exceptionally rustic, not systematic in its graphical features, more scratched into the stone than carved, with uneven and distorted letters. The Trogir fragment tells of the vicissitudes of the Late Antique lintel, originally incorporated into the Early Christian Church of St John the Baptist, its pre-Romanesque use, in which the width of the lintel was abridged and the stone was filled in with an inscription, and finally its reutilisation for sepulchral purposes in the paving of the Romanesque church.

Also found in Trogir, in a wall of the apse of the Church of St Nicholas, was a fragment of an Early Christian lintel with a central cross and an invocation for help (*Save your servant, My God, who puts his trust in Thee*, Ps. 86, 2). It belongs to the second type, the so-called epigraphic lintel, which contains prayers for the salvation of the soul or the preservation of the community (Salona, Manastirine).

The second type of anepigraphic lintel with three incised crosses was found in several Salona sites: at the Episcopal complex, in the cemeterial basilicas at Kapljuč, Manastirine and Marusinac and in the garden of the monastery of St Raphael in Solin. A lintel with repeated crosses symbolises the triumphal hymn of the early liturgy, with its triple invocation *Sanctus*. The invocation to the glory of God begins with the symbolic Ter-Sanctus, and the entry and exit from the church closes the liturgical cycle and the prayer of the faithful. A step-profiled lintel with crosses in relief is incorporated into a Romanesque house at 6 Nepotova ulica in Split. The origin of this lintel, secondarily used in Split, is uncertain for it cannot be ruled out that it was brought from Salona, a big source of ready-made and dressed elements, a rich mine of marble for the cathedral as well as of inscriptions and crosses conferring protection on houses and households.

Brač Island, the stone-working hub of Central Dalmatia, does not feature Early Christian lintels with three crosses, but rather displays more lavish examples with

a central cross in relief and vine tendrils, such as that at the entrance to the basilica of Povalje, and various types of lintels with Christograms from the Late Antique coenobium at Mirje near Postire.

Triple-cross lintels from Late Antiquity, notwithstanding their dismantling, were re-installed in liturgical spaces in different versions, from the sill and archways of church portals to the bases of altar screens. In secondary use, they were installed above house doors, in their back and foundation walls, aimed at conferring lasting protection on house and household members. In their new medieval re-utilisation, originally Early Christian lintels with simply incised cross symbols were supplemented with epigraphic contents and interlacing motifs, always in the liminal space between inside and outside, in both architecture and in the spiritual sphere. The texts of the Psalmist thanking and glorifying the Saviour on the eve of Palm Sunday promote the message of the door of the temple: Lift up your heads, O ye gates; and be ye lift up, ye everlasting doors; and the King of glory shall come in. (Ps. 24, 7)

Key words: spolia; re-utilisation; Early Christian lintels; cross; Dalmatia